

Guerra i postguerra : *La ciutat del fum* de Vicenç Villatoro

Abans de començar a analitzar històricament la novel·la *La ciutat del fum* (2001) de l'escriptor terrassenc Vicenç Villatoro, voldria prendre posició sobre una problemàtica que considero cabdal en la relació entre història i literatura. Quan des de la mirada dels historiadors s'analitza una novel·la històrica, s'acostuma a fer mesurant el seu grau de versemblança. Assumint com a propi un paper caduc, el de guardians de la veritat, alguns historiadors seccionem la novel·la mil·limètricament a la recerca d'aquelles incongruències i errors que no s'adeqüen amb la realitat històrica. Ens posem la desgastada casaca decimonònica i pressuposem que l'explicació racional dels fets -la *veritat*- és patrimoni exclusiu dels historiadors. Tant fa que s'hagin enderrocat els fonaments epistemològics del mètode històric, tant fa que la ciència històrica hagi perdut autoritat; com que es pressuposa que la funció dels historiadors és vetllar i donar a conèixer la realitat històrica, qualsevol representació narrativa de fets que moduli o deformi el passat és vista com un atemptat a la veritat. És aquesta una de les raons que expliquen les filípiques d'alguns historiadors quan un escriptor utilitza d'aquest patrimoni històric per bastir una trama argumental fictícia, ja que es considera una intromissió. Quin lleó ferit no defensaria els seus dominis amb les unghes? Qui no intentaria foragitar intrusos d'una propietat si la considera com a pròpia i exclusiva? Qui no perseguiria algú si pensés que l'ha enganyat, robat i, a sobre, n'ha tret fama i reconeixement? Aquest últim fet també explicaria, en part, el pas de molts historiadors al camp de la narrativa. Qui no explotaria una veta d'or si pensa que és seva i que pot venir un desconegut a explotar-la si no s'afanya?

Els orígens d'aquesta problemàtica radiquen en la historiografia decimonònica que afirmava l'existència dels fets històrics en sí, que considerava que amb l'ajuda de l'erudició i el mètode positivista de les ciències naturals es podia explicar el passat històric tal i com havia succeït. A més, si els fets històrics són objectivables, si són en sí mateixos, qualsevol tipus d'expressió literària fonamentada en el coneixement històric els pot representar de forma vera. No és d'estranyar, doncs, la proliferació creixent de biografies, novel·les i pintures de temàtica històrica al llarg del segle XIX. Però aquesta presumpta historicitat de les arts topa de ple amb la també pressuposada llibertat que necessita tota creació artística. El filòsof Ortega y Gasset es desesperava amb les novel·les històriques perquè el conduïen a la contradictòria sensació de quedar fascinat per un personatge de carn i ossos, que començava a conèixer, i veure'l immediatament deformat per la

imaginació i les invencions del novel·lista.¹ Es pot crear entaforat en els límits que ofereix una suposada veritat històrica? Quina és la frontera que delimita realitat i ficció? Hauria de tenir límits la novel·la històrica?

Aquesta paradoxa ha perdurat fins els nostres dies. I és que el *boom* editorial i l'aurèola d'autenticitat que encara envolta el passat han fet que en els últims anys hagin proliferat com a xurros els escriptors especialitzats en les trames històriques. Però ara, curiosament, la ciència històrica no té la solidesa epistemològica que se li pressuposava al segle XIX, ni a mitjans segle XX. Tot i que alguns encara defensen a capa i espasa la seva capacitat totalitzadora, hem de reconèixer que la ciència històrica ha rebut crítiques demolidores als pilars que la sustentaven. I alguna d'aquestes crítiques desmunten el tradicional complex de superioritat dels historiadors cap als novel·listes. Si l'anàlisi històrica té els peus de fang, amb quina autoritat pot enarborar l'espasa en defensa de la veritat històrica? Si té greus dificultats per articular el propi coneixement del passat, amb quin dret creu que pot alligonar històricament ningú? Fou ja a finals del segle XIX que van començar a forjar-se les bases del gir lingüístic i postmodern actuals. Nietzsche és qui sentencià que “no podem determinar cap fet en sí mateix”, “només hi ha interpretacions”.² Els fets no són res per ells mateixos; no hi ha fets sense interpretació, no hi ha història sense perspectiva. Les consideracions d'un altre filòsof alemany, Wilhelm Dilthey, desmuntaren també la pretensió científista del positivisme historiogràfic. Com es pot analitzar amb el mètode positivista de les ciències naturals res que estigui mediatitzat per la voluntat i la subjectivitat dels éssers humans? Dilthey contesta que no es pot, que l'únic mètode que tenen els historiadors és la comprensió del passat, reviure l'experiència de l'altre.³ De fet, bona part del segle XX ha sigut un intent per restituir a la història aquesta científicitat perduda, amb l'escola dels *Annales* i la historiografia marxiana al capdavant. Però els últims trenta anys l'edifici ha tornat a trontollar remogut pel terratrèmol de la postmodernitat: els grans relats han caigut pel seu propi pes, la veritat històrica ha sigut desautoritzada, el document ha perdut la pàtina de veracitat que l'envoltava, la realitat històrica s'ha desfet en un entramat de representacions. En aquest escenari, quin paper pertoca als historiadors? Quin és l'escenari que vincula ara història i literatura?

¹ ORTEGA Y GASSET, José: “Ideas sobre la novela” a *Obras completas*, vol. III, Madrid, Revista de Occidente, 1966 [1925].

² NIETZSCHE, Friedrich: “Notebook 7 (End of 1886-spring 1887): 7 [60]” a BITTNER, Rüdiger (ed.): *Nietzsche. Writings from the Late Notebooks*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003, p. 139: “Against the positivism which halts at phenomena –There are only facts– I would say: no, facts are just what there aren't, there are only interpretations. We cannot determine any fact in itself”.

³ DILTHEY, Wilhelm: *Introducción a las ciencias del espíritu*, Madrid, Revista de Occidente, 1966 [*Einleitung in die Geisteswissenschaften*, 1883].

Assumim com a certa la premissa que no existeixen ni la veritat històrica ni els fets en sí mateixos, sinó les interpretacions. Si és així, la forma com els historiadors ens atensem a l'anàlisi d'una novel·la històrica ha de tenir en compte dues perspectives fonamentals: en primera instància, la correspondència -que no versemblança- entre la novel·la i les principals fonts generadores d'interpretació, des de la documentació d'arxiu o la memòria oral, fins a les investigacions realitzades pels historiadors... totes elles representacions del passat; en segona instància, considerant la pròpia novel·la com a representació, és a dir, amb una determinada perspectiva, generadora de discurs i d'interpretació, per la qual cosa pot ser analitzada *per i en* ella mateixa.

Des d'aquesta òptica, analitzar *La ciutat del fum* suposa un exercici interessantíssim de reflexió personal i intel·lectual. Primer de tot, per la temàtica històrica - guerra civil i postguerra- que d'una manera o altra ens toca a tots, ja que les implicacions d'aquests moments estel·lars es troben incrustades en l'essència mateixa de la nostra societat... i és que gairebé ningú dubta que les conseqüències de la guerra civil i del franquisme són eixos sobre els quals encara avui en dia es vertebrava el discurs polític i cultural. En segona instància, pel fet de situar aquesta problemàtica a la ciutat de Terrassa. Així, *La ciutat del fum* parla i fa que parlem del nostre passat, de la nostra ciutat, de nosaltres mateixos. Anem a pams: considero que Villatoro cerca trencar en *La ciutat del fum* amb el maniqueisme interpretatiu de bons i dolents que ha dominat bona part de les mirades al passat històric de la guerra civil, especialment alhora de tractar la repressió: els màrtirs immolats dels uns -al començament de la guerra en plena efervesència de la revolució i la violència socials- contra els morts dels altres -amb les execucions i la repressió institucionalitzada del *Nuevo Estado* en ocupar victoriosos la ciutat els nacionals. Villatoro confronta cara a cara, en un mateix relat, les històries i les raons dels uns amb les històries i les raons dels altres, sense posar-se del costat de cap bàndol. Tracta ambdues situacions i sembla dir-nos, com Castellio, que «matar un home no és defensar una doctrina, sinó matar a un home»,⁴ tingui la ideologia que tingui, sigui del bàndol que sigui. I ho fa amb una història de vides entrelaçades, la de dues dones: Marta Marcet i Bruna Amat. Ambdues de cognoms ben terrassencs, però situades en un costat i altre de la història. La primera, manllevada de casa seva per una partida d'anarquistes i assassinada per ser membre de la classe benestant egarenca. La segona, torturada i vexada impunement a la *Delegación del Servicio de Información e Investigación de Falange* l'any 1939. Dues històries que continuen entrelaçades el 18 de juliol de 1956,

⁴ La cita de Sebastian Castellio al llibre *Contra Libellum Calvinii* (1551), magistralment narrada per Stefan ZWEIG a *Castellio contra Calvinio*, Barcelona: El Acantilado, 2001 [1936].

vint anys després del començament de la guerra civil, diada de celebració del *Glorioso Alzamiento Nacional*, dia en què acaba la novel·la poc després de començar.

La repressió durant la guerra civil i la postguerra va ser àmpliament tractada historiogràficament als anys vuitanta i noranta per l'historiador Xavier Marcet.⁵ Els seus estudis van suposar una alenada d'aire fresc en el municipalisme historiogràfic després d'anys d'imperialisme interpretatiu.⁶ L'explicació històrica de Marcet aprofundeix en els morts d'un i altre bàndol, però també en la lògica del poder. En el rerefons de la seva interpretació historiogràfica sembla justificar el canvi de poders de la transició en favor d'uns sectors que no es van tacar de sang ni en la guerra ni en la postguerra, però que van lluitar sempre per la democràcia. Villatoro va molt més enllà, no pas en l'explicació històrica dels fets històrics, sinó en la voluntat de comprendre el passat. A *La ciutat del fum* demostra un coneixement ampli de la repressió exercida durant la guerra per les partides de *Pedro y sus chiquillos*, com també de la repressió exercida pel *Servicio de Información e Investigación de Falange* els primers anys del franquisme i, més endavant, per la Brigada Político Social, però alhora d'articular la narració humanitza els personatges i amplia el poliedre de les seves raons. La ficció li ho permet. Així, ens presenta les passions, els sentiments, les impotències, el tedi, la ràbia, l'odi, dels uns i dels altres, de tots.

La ràbia d'en Gabriel Marina «el Pistolas», *jefe del Servicio de Información en Tarrasa de Falange*, per no poder capturar el culpable de l'assassinat de la seva parella durant la guerra i que ho paga impunement amb tothom, especialment amb la companya del fugitiu. El tedi del comissari Antonio Martin, *jefe del Cuerpo Nacional de Policía*, que no exerceix la repressió de la guerra i la primera postguerra, cruenta i sagnant, sinó la repressió insitucionalitzada, incrustada en la Dictadura, la repressió burocràtica i tediosa del règim:

“No li agradaven els obrers, rancuniosos i hostils, ni els amos, orgullosos i que anaven només a la seva. El seu pare, militar, havia fet la guerra per l'ordre. No per la revolució nacionalsindicalista ni pel rei ni, Déu em perdoni, per Franco. [...] Però ara

⁵ MARCET, Xavier: “La guerra civil a Terrassa” a *Terme*, 1 (1986), pp. 13-46; “La guerra civil a Terrassa” a *Catalunya i la guerra civil, 1936-1939*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1986; *Els anys foscos de la postguerra. Terrassa, 1939-1945*, Terrassa: Fundació Torre del Palau, 1999. Per a una anàlisi més recent i pormenoritzada, veure el capítol de Lourdes Plans dedicat al primer franquisme a: LACUEVA, Josep Lluís; MÁRQUEZ, Manel & PLANS, Lourdes: *Combat per la Llibertat. Terrassa, 1939-1979*, Terrassa: Fundació Torre del Palau, 2007.

⁶ A tall d'exemple, la commemoració i record de los «màrtirs de la patria» cada 18 de juliol era utilitzada com a full de ruta propagandístic pel règim franquista. Més recentment i en plena democràcia, la delegació local d'Hispania Martyr publicà el 1996 un martirologi que cercava recordar els immolats pel «terror roig» durant la guerra civil a Terrassa, que ens parla de les ferides encara ara obertes: veure *Calvari d'una ciutat. Terrassa, 1936-1939*, Terrassa: Delegació Local d'Hispania Martyr, 1996.

*ja no hi havia guerra. ¿Qui cony era, l'enemic? ¿Els obrers de granota blava, tan blava com las camisas viejas? ¿Els amos de la camisa blanca? ¿Els qui s'entestaven a parlar, no pas a parlar-li, a parlar entre ells, una llengua incomprendible, per pur orgull, per ferir, per dir-li a tota hora que no era a casa seva? El comissari Antonio Martín vivia sol, perquè no li agradava la ciutat, la feina, la vida.*⁷

Però també les raons d'en Manuel García, obrer i lluitador anifranquista, acovardit per uns esdeveniments que el superen, tot i l'èpica que es pressuposa a la lluita clandestina de l'antifranquisme. El coratge d'en Pep Anglada, humil treballador a Cal Reig i sense vincles polítics de cap mena, però a qui la venjança el porta a detonar tota la trama. I, finalment, el pes immens d'en Ricard Colomines, vell militant de les Juventuts Socialistes i ara cantant de boleros, a qui la covardia passada el persegueix i l'obliga en el present a l'èpica, però a una èpica sense capacitat transformadora, a una èpica que cerca redimir les pròpies culpes, les del passat, les que ho van començar tot.

De fet, Villatoro ens endinsa en elements que la historiografia no pot tenir en compte, ja que si ho fes cauria en el seu propi parany positivista, cauria de la torre de vori en la que suposadament treballa. La ciència històrica, si vol ser ciència a l'estil positivista, no pot acostar-se ni analitzar la psicologia dels individus, perquè això seria analitzar quelcom que no és «objectivable», que és subjectiu. Ja es va intentar amb la història de les mentalitats, des de de pressupòsits econòmics, i va ser un fracàs estrepitos. En canvi, Villatoro, amb la seva ficció incrustada en el nostre passat sí que ho pot fer. Sembla que reculli la vida, el record, la memòria de molts terrassencs, tinguin el nom de Juan Martínez, de Cipriano García, d'Ignàcia Miroso o d'Emili Matalonga. *La ciutat del fum* sembla que els vulgui recordar a tots ells. En aquest sentit, és simptomàtic que Villatoro situï els fets el 1956, vint anys després de la guerra civil, però també un any abans del seu naixement a Terrassa. *La ciutat del fum* sembla que expliqui en ficció allò que Villatoro no ha viscut en pròpia persona, però que ha conegut per veu dels grans, dels que l'han precedit, de tots els terrassencs. Sembla un homenatge als silencis, als records i a la memòria d'una ciutat. Una ciutat on avui encara hi viuen Brunet Amat i Martes Marcet.

Josep Palau

Centre d'Estudis Històrics de Terrassa

⁷

VILLATORO, Vicenç: *La ciutat del fum*, Barcelona, Edicions 62, 2001, p. 18.